

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

У статті досліджено наукові підходи до розуміння принципів тлумачення норм права, їх викремлення залежно від виду і об'єкта тлумачення, обґрунтовано необхідність їх класифікації та пропонувано авторську класифікацію принципів тлумачення норм права.

Ключові слова: принципи тлумачення норм права, класифікація норм права.

Тлумачення норм права є важливою складовою не тільки правозастосування, а й усього правореалізаційного процесу. Від тлумачення залежить ефективна реалізація норм права у будь-якій формі, вибір правильної поведінки, своїх дій у конкретній життєвій ситуації. Необхідність тлумачення зумовлюється тим, що право являє собою специфічне суспільне явище, яке володіє своїми закономірностями розвитку, формами прояву і реалізації, структурою, принципами, способами і типами регулювання, зазначав професор Ю. Тодика [1, с. 39]. Тому не випадково проблематика тлумачення привертає значну увагу науковців, а її дослідження не втрачає актуальності. Однак дослідженню принципів тлумачення приділяється менше уваги. Різні аспекти принципів тлумачення досліджували Д. Бараташвілі, Є. Васьковський, О. Капліна, І. Лукашук, О. Лукашук, С. Опотяк, С. Прийма, П. Рабінович, Л. Соцуро, Ю. Тодика, С. Федик, Т. Хабрієва, Р. Ціппеліус, О. Черданцев та інші науковці.

Принципи тлумачення норм права С. Прийма розглядає як фундаментальні, імперативні положення, що забезпечують ефективність, якість, єдність і доцільність інтерпретаційного процесу, вони перебувають у тісному взаємозв'язку та спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора. Їх характерними рисами є: 1) в їх основі знаходяться принципи пізнання; 2) вони є принципами діяльності; 3) мають фундаментальний характер; 4) орієнтуюче значення; 5) мають властивість імперативності; 6) забезпечують ефективність, якість, єдність усього інтерпретаційного процесу; 7) найтіснішим чином взаємодіють і впливають один на одного; 8) мають підвищену стійкість і стабільність протягом невизначеного тривалого часу. С. Прийма поділяє принципи тлумачення норм права на дві групи: ті, що конкретизують загальні принципи права у сфері інтерпретаційної діяльності (справедливість, гуманізм, до-

бросовісність), і ті, що забезпечують додержання принципів застосування норм права при здійсненні інтерпретаційної діяльності (законність, розумність, доцільність, своєчасність, обґрунтованість і зрозумілість результатів інтерпретації) [2, с. 5, 9–10; 3, с. 118]. О. Черданцев під принципами тлумачення розуміє основні ідеї, основні вимоги, що ставляться до тлумачення як процесу пізнання змісту норм права чи різних юридичних документів (договорів, рішень, вироків суду тощо) [4, с. 104]. С. Опотяк вважає, що принципами тлумачення правових норм є основні керівні засади спеціального виду юридичної діяльності органів держави, посадових осіб, громадських організацій чи окремих громадян щодо розкриття змісту правових норм, вираженої в них волі законодавця, що в результаті забезпечує ефективну правотлумачну діяльність та правозастосування [5, с. 24].

Наведені визначення принципів тлумачення норм містять певні характерні ознаки щодо змістовних особливостей даних принципів, їх природи, ролі та значимості і навіть суб'єктний склад інтерпретаторів і не виключають можливості дискусії. Оскільки аналіз поняття «принципи тлумачення норм права» не є предметом цього дослідження, зазначимо, що дефініція принципів права певної галузі, різних видів діяльності має включати загальнотеоретичне розуміння принципів права і найсуттєвіші особливості відповідних принципів. Принципи галузі права чи правового інституту зберігають найхарактерніші ознаки загальних принципів права і водночас мають властиві їм особливі риси, ознаки, що характеризують сутність галузі права чи правового інституту. Дотримуючись цього правила, С. Прийма виділяє такі характерні ознаки принципів тлумачення: їх основу складають принципи пізнання; вони є принципами діяльності; забезпечують ефективність, якість, єдність і доцільність всього

інтерпретаційного процесу. Інші ознаки є загальними для всіх принципів права незалежно від їх галузевої належності та виду діяльності.

Правильно сформульована дефініція поняття «принципи тлумачення норм права» дозволяє встановити не тільки їх перелік, а й можливість класифікації цих принципів. Питання класифікації принципів тлумачення є малодослідженим, інтерпретаційний процес є складним. Він має відбуватися не тільки на основі властивих йому принципів, а й принципів пізнання, принципів юридичної аргументації та загальних принципів і принципів юридичного процесу, в рамках якого здійснюється інтерпретаційна діяльність. Різноманітність об'єктів тлумачення, суб'єктів цієї діяльності, видів тлумачення зумовлюють властиві їм принципи інтерпретації. Як зазначає М. Марченко, відтворюючись у нормах права, принципи пронизують усе правове життя суспільства, всю систему країни, весь процес застосування права, його динаміку. Маючи загальнообов'язковий характер, принципи права сприяють зміцненню внутрішньої єдності і взаємодії різних галузей права та інститутів, правових норм і правових відносин об'єктивного і суб'єктивного права [6, с. 23].

Принципи права властиві кожній галузі, окремому правовому інституту, певному виду діяльності. Вони характеризують найсуттєвіші риси тієї чи іншої галузі права, правового інституту, їх особливості і є правовою основою створення і функціонування відповідної галузі права, правового інституту. Виокремлення спорідненої групи суспільних відносин, що є предметом регулювання відповідної галузі права, форма акта, яким вони врегульовані, його роль і місце в системі джерел права зумовлює не лише закріплення в них власних принципів права, а й виокремлення характерних принципів їх тлумачення. Тому при тлумаченні норми права певної галузі інтерпретатор зобов'язаний враховувати характерні для неї принципи, оскільки зміст норми за результатами тлумачення не може суперечити принципам, а також ідеалам і цінностям правового джерела цієї галузі, правового інституту. Також не можна при тлумаченні норми права певної галузі використовувати принципи, притаманні тільки одній галузі. Зокрема, при тлумаченні норми цивільного права використовувати принципи кримінального права, якщо вони не належать за класифікацією до міжгалузевих чи загальних принципів права. Невикористання загальних принципів права і принципів права галузі, правового ін-

ституту негативно позначиться на якості результату тлумачення.

Різноманітність джерел права, що інтерпретуються, закріплення у них певних принципів, складність самого процесу тлумачення як специфічного виду діяльності, впливають на визначення принципів тлумачення та зумовлюють необхідність їх класифікації. Щодо принципів тлумачення серед науковців немає одностайності. О. Черданцев до принципів тлумачення відносить: неупередженість, обґрунтованість висновків, всебічність, об'єктивність, однозначність тлумачення, стабільність права, визначеність тлумачення [4, с. 105–106]. С. Опотяк до специфічних принципів тлумачення відносить компетентність суб'єкта тлумачення, об'єктивність, всебічність та ідентичність (однаковість) тлумачення, принципи телеологічності та систематичності [5, с. 22–23]. Із названих принципів дискусійними є принципи компетентності, телеологічності та систематичності. Щодо принципу компетентності суб'єкта тлумачення автор визнає вплив рівня правової свідомості та правової культури працівників правозастосовних органів, розуміння громадянами змісту правових норм та результат інтерпретації і вважає, що за цим принципом пріоритетним є офіційне тлумачення. Тлумачення норм права, у першу чергу, здійснюють суб'єкти правовідносин, які не завжди є компетентними, тому цей принцип не поширюється на так зване побутове тлумачення та певною мірою на професійне тлумачення, оскільки наявність вищої юридичної освіти не є безспірною ознакою компетентності юриста в усіх галузях права. Навіть висока компетентність інтерпретатора сама по собі не є гарантією об'єктивного і правильного тлумачення, якщо він є заінтересованим або залежним. Підтвердженням тому є практика офіційного делегованого тлумачення норм права, зокрема податкового законодавства органами державної податкової служби. Цей принцип не можна поширювати і на офіційного колегіального інтерпретатора, навіть за умови високої компетентності його членів. Як правило, рішення чи інтерпретаційний акт такого органу є результатом компромісу, тобто узгодженого розуміння змісту норми права, необхідного для прийняття рішення більшістю його членів. Тому доктринальне тлумачення та професійно-доктринальне тлумачення, яким є окрема думка судді конституційної юстиції, може бути більш об'єктивним і правильним за надане офіційне тлумачення колегіальним інтерпретатором. Принцип телеологічності або цілеспрямованості автор розглядає як відповідність

меті тлумачення. Тлумачення має свою мету, яка не може одночасно виступати і як принцип інтерпретації. Теорія тлумачення виокремлює між методів інтерпретації телеологічний і систематичний, тому загально визнані методи тлумачення не можуть бути одночасно і принципами тлумачення (оскільки поняття «методи» і «принципи» змістовно різні), тобто мати подвійне значення – отже, не варто вносити плутанину в їх розуміння і застосування.

Принципи тлумачення можна класифікувати за об'єктами, тобто за джерелами знаходження норм права. Підставою для такої класифікації є їх нормативне врегулювання та наукові доробки.

Принципи тлумачення міжнародних договорів встановлені Віденською конвенцією про право міжнародних договорів (зазначимо, що в ній вони називаються правилами). Зокрема, це принцип добросовісного тлумачення, принцип тлумачення термінів договору, об'єкту і цілей договору в контексті [7, с. 353]. І. Лукашук та О. Лукашук вважають, що принципи є загальними правилами тлумачення і виокремлюють такі принципи тлумачення норм міжнародного права: добросовісність, ефективність, правомірність, єдність тлумачення, повага прав суб'єктів, справедливість. На їх думку, тлумачення термінів необхідно здійснювати у їхньому загальному значенні і з урахуванням контексту, пріоритету спеціальної норми, рівної значимості різномовних текстів [8, с. 45–48]. Крім загальних, для всіх норм міжнародного права виокремлюють також і принципи окремих міжнародних актів, зокрема Конвенції про захист прав і основоположних свобод, які застосовує Європейський суд з прав людини. С. Федик називає такі принципи тлумачення конвенції: пропорційність, ефективність, забезпечення певної свободи національного розсуду, автономність [9, с. 19].

Виокремлюють також і принципи тлумачення конституції. Так, Т. Хабрієва основним принципом тлумачення визнає самодостатність конституції, тобто здійснення тлумачення на підставі її положень. До принципів тлумачення вона відносить такі: територіальна цілісність, неподільність держави, суверенітет, конституційність, несуперечність норм, пріоритетність прав і свобод людини і громадянина, здійснення державної влади на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову, єдність політичного і правового простору, переваги міжнародно-правових норм [10, с. 42–44]. Ю. Тодика принципами тлумачення Конституції України Конституційним Судом України вважає неза-

лежність суддів і суду, колегіальність, гласність судочинства, повнота, всебічність та обґрунтованість інтерпретаційних актів, змагальність сторін, верховенство права, конституційність та законність, тобто принципи конституційного судочинства [1, с. 397–403]. К. Хессе виділяє такі принципи тлумачення конституції: цілісність конституції, недопущення протиріч між нормами конституції, оптимізація, дотримання меж інтерпретації, конституційність дій самого інтерпретатора [11, с. 51–53].

Цивільний кодекс України встановлює принципи тлумачення змісту правочинів: однаковість значення слів і понять для всього змісту правочину, а також загальноприйняте значення термінів у відповідній сфері відносин, усталеної практики між сторонами та звичай ділового обороту [12, с. 72].

О. Капліна, обґрунтовуючи існування принципів тлумачення норм кримінально процесуального права, пропонує принципи правотлумачної діяльності розглядати як найбільш загальні основні керівні засади, що чинять організуючий та інформаційний вплив на хід розумових операцій, які обумовлюють процес тлумачення норм кримінально-процесуального права, що у кінцевому підсумку забезпечує адекватне розкриття смислу тлумаченої норми, ефективність правотлумачної діяльності й подальшого правозастосовного процесу. До принципів тлумачення норм кримінально-процесуального вона відносить: об'єктивність, неприпустимість зловживання правом при тлумаченні, повноту використання способів тлумачення, анонімність тлумачення. Окремі принципи тлумачення, які є міжгалузевими для різних видів судочинства, О. Капліна не розглядає, зокрема незалежність та неупередженість інтерпретатора, обґрунтованість його висновків, проте поряд з власними принципами тлумачення вирізняє і доктринальні принципи тлумачення: науковість тлумачення, єдність теорії і практики, гуманізм, справедливість [13, с. 210–211].

Теорією і практикою напрацьовано також принципи тлумачення норм генерального правового інституту правового статусу особи. Це – гарантованість визначених прав і свобод для всіх громадян, іноземців, осіб без громадянства, які проживають в країні; обмеженість органів влади, посадових осіб у втручанні в здійснення прав і свобод. Якщо людина має робити все, що не заборонено законом, то органи влади, їх посадові особи можуть робити те, що дозволено законом; єдність прав і свобод на всій території держави; неприпустимість будь-якої

дискримінації у здійсненні прав і свобод; неприпустимість обмеження основних, невід'ємних прав і свободи навіть за надзвичайних обставин (війна, надзвичайна ситуація тощо), за винятком ситуації, що реально загрожує державі і суспільству; заборона зловживання правами, неприпустимість скасування прав і свобод [14, с. 361–365].

Л. Соцуро виокремлює принципи неофіційного тлумачення: демократизм, науковість, точність і ясність, єдність теорії і практики, конкретизуючої діяльності [15, с. 33]. Фактично такі ж принципи Ю. Тодика визнає і принципами офіційного тлумачення [16, с. 81–86].

Крім названих, важливим принципом тлумачення норм права є принцип самообмеження інтерпретатора. Мета тлумачення зобов'язує інтерпретатора розкрити зміст норми, терміна, подолати їх невизначеність і викласти їх смисл доступною і зрозумілою мовою, деталізувати їх, визначити можливу сферу поширення на певні життєві ситуації. При цьому інтерпретатор не має права змінювати норму або творити нову. Якщо він це допустить, то не тільки перевищить межі інтерпретаційної діяльності та перебере на себе функцію творця відповідного акта, в якому знаходиться норма, що тлумачиться, а й порушить конституцію та законодавство.

Є. Васьковський до основних принципів відносив справедливість, доцільність, тобто заходи, що найбільше відповідають умовам життя і ведуть до найкращих результатів та неприпустимості надмірних обмежень та строгості [17, с. 266].

С. Шевчук поділяє принципи інтерпретації правових актів на загальні і спеціальні. До спеціальних принципів, або канонів тлумачення, він відносить: принцип комплексності, відповідно до якого закон має тлумачитись як єдиний акт, тобто окремі його положення не можуть бути витлумачені окремо, або в межах статті чи розділу, вони мають розглядатись у комплексі; принцип *pari materia* (з того самого предмета) означає: закони, що регулюють однопредметні або близькі за предметом відносини, мають тлумачитись узгоджено, у взаємозв'язку, а не кожний окремо; принцип *eiusdem generis* (того самого роду або класу) означає: якщо загальне слово йде за двома або більше спеціальними словами, то значення цього загального слова має бути обмежено об'єднувальним значенням попередніх спеціальних слів; принцип *noscitur a sociis* (визнавати за супутнім) – якщо слово має кілька значень, його значення у законі визначається за контекстом; принцип *expressio*

unius, exclusio alterius (включення одного виключає інше) – якщо у тексті закону встановлено певний перелік (наприклад, перелік професій зі шкідливими умовами праці), то він має розглядатись як остаточний і не підлягає розширеному тлумаченню; принцип обмеженого тлумачення правових положень, що встановлюють юридичну відповідальність особи, коли будь-який сумнів щодо значення правової норми тлумачиться на користь особи; принцип золотого правила – якщо результати «звичайного» тлумачення, згідно з загальноприйнятим літературним читанням тексту, є абсурдними, і очевидний факт, що парламент не міг саме це мати на увазі, – в такому разі застосовується інше, додаткове значення «сумнівного» правоположення; принцип відповідності волі законодавця: з усіх суперечливих правоположень потрібно застосовувати лише ті, що найбільше відповідають волі законодавця [18, с. 210–211].

Аналіз наведених принципів дозволяє зробити такі висновки. Тлумачення норм права – це складний процес, що включає використання матеріальних норм і принципів, процесуальних норм і принципів за певними видами інтерпретаційної діяльності, ідеалів, цінностей духу конституції та законів, міжнародних актів і дотримання власних принципів процесу тлумачення. Наявність і різноманітність значної кількості принципів інтерпретаційної діяльності дають підстави для їх класифікації. Класифікувати принципи тлумачення норм права можна за такими критеріями: видами тлумачення, об'єктами тлумачення, залежно від сфери правового регулювання, їхньої значимості для тлумачення, сфери поширення. Залежно від виду норм за сферою правового регулювання принципи тлумачення можна поділити на матеріальні, на основі яких формується результат інтерпретаційної діяльності і його якість, та процесуальні принципи, що є вимогами до самого процесу тлумачення, а для офіційного тлумачення конституційною юстицією і казуального тлумачення також і принципи відповідного судочинства. За об'єктами інтерпретації, принципи тлумачення норм бувають такі: міжнародних актів і договорів, конституції, законів, правових інститутів, підзаконних актів. За їх значимістю для процесу тлумачення на фундаментальні, основоположні принципи: справедливості, рівності, свободи, гуманізму [18, с. 14–19] та демократичності, соціальної, правової держави, верховенства права. За сферою поширення – загальні і спеціальні. Загальних принципів має дотримуватись кожен інтерпретатор. Це

принципи: неупередженості, повноти, всебічності, об'єктивності, обґрунтованості, визначеності тлумачення. Спеціальні принципи впливають на ефективність і якість тлумачення. Це принципи науковості, єдності теорії і практики, правоконкретизуючої діяльності,

стабільності тлумачення і права. За видами інтерпретаційної діяльності бувають принципи офіційного тлумачення, принципи офіційного тлумачення конституційною юстицією, принципи казуального тлумачення і принципи неофіційного тлумачення.

Список літератури

1. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2003. – 608 с.
2. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2011. – 19 с.
3. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права (до постановки питання) / С. В. Прийма // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць ; ред. кол. Ю. П. Битяк та ін. – Вип. 19. – Х., 2010. – С. 116–126.
4. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора / А. Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 381 с.
5. Опотяк С. З. Основні принципи тлумачення норм права / С. З. Опотяк // Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юр. – Вип. 1. – 2010. – С. 19–24.
6. Общая теория государства и права : акад. курс : у 2-х т. ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – 640 с.
7. Действующее международное право : в 3-х т. ; сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Изд-во Московского независимого института международного права, 1996. – 864 с.
8. Лукашук И. И. Толкование норм международного права / И. И. Лукашук, О. И. Лукашук. – М. : НОТА БЕНЕ, 2002. – 160 с.
9. Федик С. Є. До питання застосування принципів та способів тлумачення у право інтерпретаційній діяльності Європейського суду з прав людини / С. Є. Федик // Життя і право, Льв. Правн. Час. – № 5. – 2004. – С. 18–24.
10. Хабриева Т. Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика / Т. Я. Хабриева. – М. : Юристъ, 1998. – 245 с.
11. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – М. : Юрид. лит., 1981. – 368 с.
12. Цивільний кодекс України. – К. : Атіка, 2004. – 472 с.
13. Капліна О. Принципи правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права / О. Капліна // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 200–211.
14. Общая теория прав человека ; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 1996. – 520 с.
15. Соцуро Л. В. Неофициальное толкование норм права / Л. В. Соцуро. – М. : Профобразования, 2000. – 112 с.
16. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю. Н. Тодыка. – Х., 2001. – 327 с.
17. Васильковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васильковский. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – 508 с.
18. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. ... доктора юрид. наук / С. П. Погребняк. – Х., 2009. – 36 с.
19. Шевчук С. Основы конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – К. : Український центр правових студій, 2001. – 302 с.

M. Savenko

CLASSIFICATION OF THE PRINCIPLES OF INTERPRETATION OF LEGAL NORMS

In the article the author studies the theoretical approaches to the understanding of the principles of interpretation of legal norms, their distinguishing on the basis of their type and an object of interpretation, justifies the necessity of their classification and proposes his original classification of the principles of interpretation of legal norms.

Keywords: principles of interpretation of legal norms, classification of legal norms.

Матеріал надійшов 04.02.2014